

S z é k e l y M ó z e s

A média hatása a világprblémákra A tematizálás és a közvélemény alakulásának lehetséges viszonyrendszere

Eloolvasva Sükösd Miklósnak az *Információs Társadalom* 2003/3-4. számában megjelent, „Totális mediálitás és ökocídium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai média-kritika” című cikkét és a beérkezett összes reagálást, arra jutottam, hogy hozzászólásként megrövidítve, átszerkesztve elküldöm a Jel-Kép egy korábbi számában megjelent, a tárgyhoz kapcsolódó munkámat.¹

Kérdés, mi lehet ennek a hozzáadott értéke. Egyrészt kiegészítheti a témában felmerült hivatkozásokot azokkal (a szociál)pszichológiai megközelítésekkel, amelyeket a vitába bekapcsolódott szerzők nem említettek és kevésbé ismerhetnek. Másrészt a hitviták, az értékütközések, a paradigmaticus meg nem értés és a zsigeri adokkapok mellett a résztvevők többsége számára feltehetőleg fontos kiindulási tények továbbgondolásának is teret adhat. Harmadrészt a kutatások folytatásához nyújthat támpontokat, amennyiben amennyiben – gondolom – többen szívesen továbbhaladnánk a jelenségkör megértésében. Remélem, írásom hozzájárulhat a vita előrehaladásához.

A média kulcsszerepet játszik abban, hogy mi kerülhet fel a közgondolkodás napirendjére, mely problémák fontosak, s a tömegkommunikációs iparban dolgozók határozzák meg, hogyan kell értelmezni az egyes eseményeket. Egyszerre gyakorol hatást a közvélemény számára elérhető témakörökre és a róluk kialakuló attitűdökre. Kiemelten igaz ez a világproblémák – köztük a környezeti problémák – észlelésére és felidézésére, amelyek sokszor távoli helyekhez, emberekhez és eseményekhez kötődnek. Jelen tanulmányomban a média által közvetített problémakörök előfordulási gyakoriságait vetem össze a felnőtt magyar lakosság reprezentatív mintáján kapott kategóriacsoportok említési gyakoriságaival.

A média és a közvélemény: a témaválasztás és a megfogalmazás

A közvélekedés alakulásában a médiumok hatása a régóta ismert és vizsgált jelenségek közé tartozik. Nyolcvan évvel ezelőtt Walter Lippmann az elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy a sajtószabadság társadalmában az újságíróknak meghatározó szerep jut a közvélemény homlokterébe kerülő témák kiválasztásában. Különösen igaz ez a mindennapok megszokott közegétől és gondjaitól távol eső témakörök, például a világproblémák esetében. Az emberiség egészét érintő kérdéskörök megismerése éppúgy a médián keresztül képzelhető el, mint ahogy az összetett jelenségek értelmezése is többnyire a tömegtájékoztatás feladata és felelőssége. Ez utób-

¹ A jelen írás eredeti változata a Jel-Kép 2003/4. számában (27-45.o.) jelent meg.

bit szinte létrejötté óta számonkérjük a médiumoktól, ahogy Lippmann fogalmaz a a sajtó szerinte kifejezetten szeszélyes tematizálásáról: „olyan, mint a fényszóró nyugtalanul imbolygó sugara, amely hol az egyik, hol pedig a másik eseményt emeli ki a sötétből” (Lippmann, 1922).

Az utóbbi évtizedekben egyre nő a média által felvállalt témák és a közvélekedés összefüggéseivel foglalkozó kutatások száma. A kezdetek óta nyilvánvaló, hogy bár a szerkesztők elhitethetik magukkal, hogy csupán a közönség igényeinek igekezzenek megfelelni, valójában irányítják a közvélemény figyelmét, és meghatározzák, miről gondolkodjanak és beszéljenek az emberek (Cohen, 1963). Már az első empirikus vizsgálatokban részletesen elemezték a tematizálás funkcióit (McCombs – Shaw, 1972), a vezető hírek és a világról alkotott nézetrendszerek kapcsolatát (Erbring – Goldenberg – Miller, 1980). A tömegkommunikáció napirendet meghatározó szerepének alapeseteitől (Rogers – Dearing, 1988), a közgondolkodás intenzitástól és változatosságtól függő témaészlelésének ingerküszöbén át (Neuman, 1990; Brosius – Kepplinger, 1990) jutunk el a média közvélekedést érintő torzításainak részletes összefoglalásáig (lásd pl. Kinder – Sears, 1985). A legradikálisabb nézőpontok pedig – miközben nem kérdőjelezik meg a magasan képzett, kiválóan teljesítő és becsületes újságírók professzionalizmusát – úgy vélik, hogy elsősorban a médiumok tulajdonosai között meghatározó nagyvállalatok és állami szereplők érdekei határozzák meg, mi látható, hallható vagy olvasható a nagyközönség számára (Chomsky, 1989; 1999).

A közvélemény formálásában a közbeszéd napirendjével azonos jelentőségűek az egyes témakörök megfogalmazásai, és fogalmi keretei. Ahogy a tömegkommunikációban elsőrendű a tárgyalt esemény megszövegezése, ez éppúgy központi fontosságú a jelenség megítélésében is, miként azt a választás pszichológiáját elemezve Tversky és Kahneman több mint két évtizede részletesen kifejtette. A megfogalmazás egyaránt kiemeli a lényegét és meghatározza a társadalmi viták lehetséges dimenzióit (Gamson – Modigliani, 1987), miközben leegyszerűsíti a bonyolult és sokrétű problémákat. Például egy politikai vita lefordítása a feketék és fehérek közötti megkülönböztetés, a faji diszkrimináció nyelvére teljesen más véleményeket vált ki, mintha ugyanezt pusztán gazdasági kérdésként kezelnék (Kinder – Sanders, 1990). Az egyre növekvő számú empirikus vizsgálat igazolja, hogy a közvélemény alakulása nyilvánvalóan és szisztematikusan függ a véleményformálók által használt fogalmi keretektől, a hangsúlyozott és a figyelmen kívül hagyott megközelítésmódoktól (lásd pl. Nelson – Kinder, 1996). A közgondolkodásban tárgyalt témakörök megfogalmazásai így az elitcsoportok retorikai fegyverének tekinthetők, amelyekkel érdekeiket és ideológiájukat támaszthatják alá (Kinder, 1998).

Világproblémák és média: mediatizált kommunikáció és kiterjesztett szolidaritás

A világproblémák, mint távoli jelenségek elsősorban mediatizált csatornákon keresztül ismerhetők meg. A személyes tapasztalati keretekbe a tömegkommunikáción keresztül illeszkednek be, így kap értelmet a globális világ, így tudatosodnak és válnak érzelmileg felfoghatóvá a világesemények (Giddens, 1991). A globális problémák tudatosulása a médiának köszönhetően tudatosulása segítheti elő a világgondok meg-

oldásáért érzett morális felelősségvállalás kialakulását, a távoli népek sorsa iránti érzékenység, a tág értelemben vett „szolidáris individuum” megjelenését a mindennapokban (Beck, 1992; Thompson, 1995; Berking, 1996). Miközben egyre növekvő számú kutatás foglalkozik a médiumok által közvetített, főként a hírműsorokból megszerzhető „közös tudás” fogyasztásával, addig viszonylag kevés szó esik a kommunikációnak a befogadóra gyakorolt hatásáról (Cottle, 1998).

A környezeti problémakör esetében találunk néhány kivételt. Allan Mazur tartalomelemzést végzett az Egyesült Államokban elsődleges hírforrásnak tekintett *The New York Times* 1987-1996 közötti környezeti vonatkozású híryanagyaiban. Egyik meglepő következtetése, hogy a média által felvetett globális témák gyakoriságai alig költődnek az adott terület tudományos felismeréseihez, vagy a környezet tényleges fizikai állapotának változásaihoz. Másrészt úgy véli, hogy a híradások mennyisége, s főként azok leegyszerűsített képeinek ismétlései meghatározó befolyást gyakorolnak a közgondolkodásban kimutatható hangsúlyokra. Amikor a 80-as évek végén az ökológiai kérdésekről növekvő számú információt juttatott a média az emberekhez, akkor a közvéleménykutatásokban is többen számoltak be ezek fontosságáról, míg a 90-es évek elején egy éppen fordított tendencia írható lefigyelhető meg (Mazur, 1998). Hasonló összefüggést állapítottak meg Hongkongban is. Az írott sajtó környezeti problémákkal foglalkozó cikkeinek száma és a hongkongiak környezeti tudatosodása (a szervezeti közreműködés, a híradásokra fordított figyelem és a kormányzattal szembeni elvárások) az 1983-1995 közötti időszak elején együtt emelkedtek, majd folyamatosan vesztek jelentőségükből (Chan, 1999).

Egy másik például Louise Phillips diskurzus-elemzése szolgál. Fiatal párokkal Dániában felvett interjúi alapján három különböző közlési keretet különített el. Az ökológikus ökológiai diskurzusban a vizsgálati személyek felelős környezetkímélő viselkedést mutattak. A tipikus fogyasztói diskurzus arra ösztönöz, hogy minden cselekvési szándék fogyasztói magatartásban öltön testet. A mindennapok kényszereinek diskurzusai az idő szorításáról, az anyagi korlátokról és a személyes készségek hiányáról szólnak. A média-tapasztalatokból építkező ökológikus ökológiai elköteleződés a mindennapok közlésvilágába ágyazódva többnyire fogyasztói döntésekben ölt testet. A globális problémák közvetett, kizárólag a médiumokon át feltáruuló valósága egyértelműen elkülönül a megtapasztalt hétköznapi létezésétől, s így az egyes ember csak korlátozott szerepet érez magáénak a súlyos társadalmi gondok kezelésében (Phillips, 2000).

Közvélemény és világproblémák: környezet, szegénység és háborúk

A világproblémákkal kapcsolatos vélekedéseket 2000 januárjában mértük fel az ország felnőtt lakosságát reprezentáló 1000 fős mintán. A vizsgálat itt elemzendő első szakaszában előstrukturálás nélküli, nyitott kérdéseket tettünk fel, amelyekben a világ legátfogóbb problémáit kerestük, rangsorolás és a válasszámok korlátozása nélkül. Az eredmények azt igazolták, hogy az ezredfordulón a mindennapok gondjai mellett jut időnk foglalkozni az emberiség nagy gondjaival is. A megkérdezettek 95,1%-a önállóan meg tud nevezni globális problémákat – kétharmaduk egynél többet is – , s

a válaszok szokatlan tartalmi gazdagságot mutatnak, a témakörök megkapóan széles körét ölelik fel. (A tartalomelemzés és a statisztikai feldolgozás részleteiről, illetve a környezettel kapcsolatos eredményekről lásd Székely 2002a és 2002b.)

A teljes mintán a környezet (35,0%), a szegénység (32,4%) és a háborúk (30,6%) problémakategóriáit említették a legtöbben, amit a megélhetési problémák és a munkanélküliség (21,1%), majd a betegségek és az éhezés (16,1% és 14,3%) kérdéskörei követték. Az egyes rétegek gyakorisági rangsorai (néhány túlzottan kis elemszámú részmintától eltekintve) gyakorisági rangsorai – a szignifikánsan különböző csoportokra vonatkoztatva – megegyeznek egymással, azaz az egyes problémaköröket lényegében azonos arányban hangzottak elemlítették a nők és férfiak, az idősebbek és fiatalabbak, a különbözőképpen iskolázottak és az eltérő lakóhelyű válaszolók között. Példaként a *Környezetszennyezés és pusztítás*, illetve a *Politikai és gazdasági problémák* kategóriacsoportjainak legfontosabb jellemzőit mutatjuk be a rétegzettségben fellelhető – az egységes képet néhány ponton megbontó – szignifikáns differenciákon keresztül.

Reprezentatív mintánkban a világ problémáinak tárgyalása a válaszok relatív többségéből a környezet közismert problémaköreit hívta elő (bár a szegénységtől és háborúktól szignifikánsan nem különböző mértékben). A nem és a lakóhely szerinti szociológiai rétegekben rétegekben gyakorlatilag egyforma arányban vetődik vetődött fel ez a problémakör. Az életkorral viszont függvényeszerű (lineáris) kapcsolat volt kimutatható ki: a fiatalabbak lényegesen többször említik említették a környezet ügyét világproblémaként, mint az idősebbek. A 60 év felettiek átlaga 27,6%, a 40 év alattiaké 41,3% (a két csoport eltérése a náluk fiatalabbaktól, illetve idősebbektől szignifikáns). Hasonlóképp szoros, és a szociológiai változók esetében kiemelkedően erős a lineáris összefüggés a környezetszennyezés és az iskolázottság között (a változó varianciájának 3,8%-át magyarázza a tanultság). A gyakoriságok közötti különbségeket jól jellemzi a legfeljebb alapfokon iskolázottaknál mért 22,4%-os előfordulási arány szembeállítása a diplomások 53,3%-os hasonló arányszámával. Összefoglalva az 1960 után született fiatalabbak, és a minél magasabb (de kiemelten a felsőfokú) végzettségűek számára jelentenek egyet a világ problémái a környezeti problémákkal.

A megkérdezettek egytizede általános politikai és gazdasági természetű gondokat nevezett meg világproblémaként. Nem és iskolázottság szerint nincsenek jelentős különbségek. A városiak számára ez kis mértékben jelentősebbnek tűnik: 11,7%-os arányban említették, míg a községekben lakók csupán 7,1%-ban – mintha az utóbbiak árnyalatnyival nagyobb távolságot tudnának tartani a politikai jellegű témáktól. Az életkori csoportok között a 40 év alattiak némileg ritkábban említik ezt (7,2%-uk, szemben a többiek 12,2%-ával), míg a legtöbbször a 40-60 év közöttiek vetik fel (átlagosan 13,8%-ban). A 18-19 évesek 10,0%-os aránya viszont közel kétszerese a huszonevesek 5,3%-os arányának, ami ugyan a kis elemszám és a legfiatalabbak kis létszámú mintája miatt nem szignifikáns, de jelzés értékű az általános politikai-gazdasági kérdéskörök életkori dinamizmusát illetően jelzésértékű. Összességében tehát a politikai és gazdasági problémák esetében a nagyjából azonos eloszlást mutató szociológiai rétegek közül finoman kiemelkednek ki a középkorú és város lakó felnőttek.

A hírműsorokban megjelenő problémakörök: politika, gazdaság és bűnözés

A világproblémák asszociatív említéseit elemezve joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon a társadalmi rétegeken átívelő egyöntetű gyakoriságok – s a mindemellett még durva eszközökkel is kitapintható, egyszersmind a felszínességre rácáfoló árnyalatnyi különbözőségek – milyen közös forrás(ok)ból táplálkozhatnak. Vajon nem egy lényegében azonos információforrás határozza meg az alacsonyan és magasan képzettek, a fővárosiak és vidékiek, a fiatalok és idősek számára lényegében egyforma választásokat? Számos vizsgálat igazolta például, hogy a népesség minél nagyobb aránya minél több időt tölt a televízió képernyője előtt, a valóságról alkotott felfogásuk annál inkább azonossá válik, legyőzve minden más réteg- vagy csoportspecifikus hatást (Gerbner et al., 1986). A fentebb bemutatott vizsgálatban nem volt módunk a megkérdezettek véleményének hátteréről tudakozódni, így csak utólagosan kísérlethettük meg a lehetséges okok feltárását. A legvalószínűbb közös befolyásoló tényezőként szinte természetes módon a média adódik, hiszen sem az oktatásban, sem a hétköznapiakban, illetve a munkahelyeken nem találunk a lakosság többsége számára elérhető információkat, s amit mégis, azok döntő többségükben szintén a médiából erednek.

Az Országos Rádió és Televízió Testület Irodája a vizsgálatunk időszakában is folyamatos tartalomelemzést végzett az elektronikus média hírműsoraiban. Tekintettel arra, hogy a távoli világ problémáinak problémáiról a legszélesebb rétegekhez eljutó ismeretei ismeretek feltehetően leginkább ezen ezekből a forrásokból származhatnak, így a legnézettebb és leghallgatottabb híradások témaköreit véltük célszerűnek összevetni saját eredményeinkkel. A hírek kiválasztását indokolja továbbá, hogy főműsoridőben – néhány kivételtől eltekintve – csak ezek tekinthetők „komoly aktuális” programoknak, még a közszolgálati csatornákon is sokan látják ezeket, ha pedig a nézettségi mutatókban élenjáró kereskedelmi médiákat vizsgáljuk, ott ebben az időszámban a híradásokon kívül szinte minden program a könnyű szórakozás kategóriájába tartozik (Terestyéni, 2001). Feltételeztük, hogy a média tematizálása hatással van a megkérdezettek asszociatív véleményére, leegyszerűsítve: minél gyakrabban foglalkozik a televízió vagy a rádió főműsoridőben egy-egy problémakörrel, az annál nagyobb valószínűséggel hívható elő az egyébként többségében tévét néző és híreket hallgató interjúalanyokból egy kérdőíves felmérés során.

Az ORTT Műsorelemző Osztálya rendelkezésünkre bocsájtotta a világproblémákról szóló kérdőívünk felvételét megelőző 3 három átlagosnak tekinthető hónap, 1999 szeptember, október ése és november közötti időszak adatait. A tartalomelemzés eredeti szempontjai természetesen nem egyeztek pontosan az általunk kitűzött célokkal. A műsorfolyam tartalmi feldolgozása elsősorban a magyar vonatkozású eseményekre koncentrált, így a minket érdeklő nemzetközi hírek többsége sajnálatosan kimaradt a részletes témakörök szerinti besorolásból. A Magyarországot érintő műsoregységekben megjelenő témák gyakoriságai azonban durva közelítésben támpontul szolgálhatnak az összevetéshez. Ez részben a szerkesztők általános (a bemutatni kívánt jelenségek körre, és nem azok specifikus vonatkoztatási környezetére jellemző, ezáltal a nemzetközi és a hazai hírekre egyaránt érvényes) témaválasztási szempontjaival indokolható, részben azzal, hogy a kérdőíves vizsgálat interjúalanyai

számára sem választódnak el mindenkor élesen a múltbeli, gyakran hallott témakörök konkrét keretei.

Elemzésünkbe a közszolgálati csatornák közül az MTV1 esti (19.15) Híradóját, a Kossuth Rádió Reggeli (6.00-7.00), Déli (12.00) és Esti (18.00) Krónikáját, a kereskedelmi adásokból a TV2 Tények (18.30), az RTL Klub Híradó (18.30), valamint a Danubius, illetve a Sláger Rádió Reggeli hírek (kb. 6.30) c. műsorait vontuk be. A hazai vonatkozású hírekre leszűkített minta – egységes kódutasítás alapján csaknem száz előre megadott témalista alapján beazonosított és kódolt – 6855 műsoregységének 10.604 témakörét soroltuk be a felmérésünkben alkalmazotthoz igazított kategóriarendszerbe. Bár az egyes csatornák kódolt műsoregységeinek száma, továbbá a műsoregységenként megkülönböztethető témakörök mennyisége némileg eltérő, azonban ez a témák gyakorisági sorrendjét – végső soron – nem befolyásolja.

Feltűnő, hogy mind a televízió, mind a rádió közszolgálati és kereskedelmi csatornáinak hírműsoraiban lényegében azonos gyakorisággal fordulnak elő az egyes témakörök. A témacsoportok gyakorisági sorrendjeinek szignifikáns korrelációs együttműködési minden egyes csatorna, illetve médiumtípus összevetésében rendkívül magasak, 0,862 és 0,995 közé esnek. Az ezredforduló hazai elektronikus tömegtájékoztatásában magasan kiemelkedve minden második hírben szerepet kap a politika (52,5%), s a hírek több mint harmada gazdasági vonatkozású információkról szól (35,9%). Ehhez képest jelentősen lemaradva a híregységek ötöde kapcsolódik a bűnözéshez (20,4%), s némileg kevesebb esetben tárgyalnak a megélhetéssel (árakkal, bérekkel, munkanélküliséggel) foglalkozó jelenségeket (14,0). Számottevő még az oktatás, a tudomány, és a kultúra megjelenése (8,5%), de a többi tématerület (pl. szociálpolitika, környezetvédelem, kábítószeres, egészségügy) egyike sem gyakoribb a hírműsorokban 5%-nál.

Az eredmények több ponton egybecsengenek a televíziós hírműsorok korábbi – hasonló tartalomelemzéseken alapuló, de átfogó kategóriák helyett egyes kiemelt témakörökre koncentráló – vizsgálatainak eredményeivel. Egyrészt a közszolgálati és a kereskedelmi programfolyamok egészének különbözőségei ellenére a hírstruktúrákban globálisan hasonló képet kaptak valamennyi csatorna napirendre vett témaköreit illetően. Másrészt – legalábbis a kereskedelmi tévék elindulását követően, így már 1997 végén is – a konkrét politikai tartalmak (pl. pártok versengése, NATO- vagy EU-csatlakozás, korrupció stb.) a bűnözés és közbiztonság, illetve a megélhetéssel és gazdasági kérdésekkel foglalkozó műsoregységek uralták a televíziók hírműsorait (Terestyéni, 1998). A közszolgálati és kereskedelmi csatornák témastruktúrájának – vizsgálatunkkal lényegében azonos időszakban végzett – részletesebb összehasonlításai is hasonló következtetésekre jutottak: az egyes témakörök arányai különbözőek, de gyakorisági sorrendjeik megegyeznek, s mindkét médiumtípusnál a „katasztrófa-tematika” mindkét médiumtípusnál megelőzi a politikai, illetve a gazdasági híreket, miként mindhárom lényegesen többször fordul elő, mint az egyes társadalompolitikai témák – az oktatás, az egészségügy, a szociálpolitika vagy a környezet (Nyilas, 2000).

Média – világprobléma – közvélemény

A felnőtt magyar lakosság által legfontosabbnak tartott problémakategóriák és az elektronikus tömegtájékoztató „kedvenc” témakörei meglehetősen távol esnek egymástól. Az alábbi táblázat első két oszlopában egymás mellé helyeztük az összehasonlítható kategóriacsoportok gyakorisági sorrendjeit, s látható, hogy az első három helyen a társadalmi kérdések teljesen eltérő jelenségeköréit találhatjuk. Talán a megélhetés (az árak, a bérek és a munkanélküliség) az egyetlen nagyjából azonos súllyal kezelt terület a médiában és a közgondolkodásban. Különösen figyelemre méltó, hogy az itt nem elemzett nemzetközi vonatkozású hírekben is túlsúlyos politikai és gazdasági témák (kiegészülve a bűnözéssel, terrorizmussal és katasztrófákkal) szinte mindent átható előfordulási aránya ellenére a közvélemény ettől teljesen eltérő prioritásokat fogalmaz meg: a hazai médiában szinte meg sem jelenő éhezés és népesedés (!) problémakörei mellett a környezet, a szegénység, a háborúk és a betegségek ügyeit.

A világproblémák, a médiatémák és a hazai gondok összehasonlítható kategóriacsoportjainak gyakorisági rangsorai

Világproblémák gyakorisági sora (nyitott kérdések)	Hírműsorok téma gyakoriságai (hazai vonatkozású hírek)	Hazai problémák rangsora (zárt kérdések)
Környezetszennyezés	Politika és gazdaság	Alkohol, cigaretta, kábítószer
Szegénység és egyenlőtlenségek	Bűnözés	Szegénység és egyenlőtlenségek
Háborúk, fegyverkezés	Megélhetés, munkanélküliség	Környezetszennyezés és pusztítás
Megélhetési problémák, munkanélküliség	Oktatás, kultúra, tudomány	Egészségtelen életmód, elkényelmesedés
Betegségek	Katasztrófák, balesetek	Járványok, gyógyíthatatlan betegségek
Erőszak, bűnözés	Szociálpolitika	Etnikai és vallási fanatizmus
Politikai és gazdasági problémák	Honvédelem, NATO	Háborúk és fegyverkezés
Etnikai és vallási fanatizmus	Drogkérdés	Túlzott fogyasztás, értelmetlen túltermelés
Alkohol, cigaretta, kábítószer	Környezetvédelem	Kulturális elszigetelődés, analfabetizmus
Egészségtelen életmód	Kisebbségek, menekültek	
	Sport	
	Egészségügy	

Kontrasztosabbá teszi a képet, ha mindezek mellé állítjuk az ugyanezen reprezentatív minta válaszai alapján felállított legjelentősebb hazai problémák fontossági sorát. Kiderül, hogy például a már említetteken kívül például az itthon legnagyobb társadalmi veszélynek tartott „alkohol, cigaretta és kábítószeres” kérdéskörei alig-alig jelennek meg a média központi helyein (a perifériákon se túl gyakran), vagy a szintén joggal jelentősnek tartott betegségek és az egészségtelen életmód ügye a média egyik legmostohábban kezelt témája. (A hírműsorok témáinak gyakorisági sorrendjei sem a világproblémák említésével, sem a hazai rangsorral nem mutatnak szignifikáns korrelációt.)

Tankönyvek, kutatások és összegző tanulmányok sora igazolta már a fogyasztási szokások és a tömegkommunikáció szoros kapcsolatát (lásd pl. Székely, 2003). A marketing, s azon belül a reklámozás ma is egyik leghatékonyabb alkotóeleme az ismétlés, az információk (termékek és márkák) sulykolása. A média komoly (nem kizárólag a szórakoztatást szolgáló) műsorai közül a híradásokat sugározzák egyedül főidőben, s az emberek döntő többsége valóban figyeli is ezeket az adásokat. Az itt leggyakoribb témák alapján a politikának és a gazdasági kérdéseknek kellene az vezető helyeket elfoglalniuk a társadalom problémamarangosoraában vezető helyeit elfoglalnia. Egyik irányból a média befolyása miatt, másik irányból pedig azon sokat hangoztatott szerkesztői állítás alapján, miszerint a műsorstruktúrát a „köz igényei” alapján állítják össze. Ezzel szemben – egy média-konform, zárt problémalista helyett önálló, nyitott, asszociatív problémafelvetési szituációban – a megkérdozettek a szegénység, a környezet, a háborúk és a betegségek kezelését vélik legfontosabbnak.

Az egyik oldalon tehát a közvélemény a létezés hosszú távon (is) legfontosabb alapkérdéseit – környezet, szegénység, háborúk, éhezés, betegségek – veti fel, a másik oldalon a média a rövid távú politikai és gazdasági problémákat helyezi előtérbe. Röviden: az adóforintokból és hirdetési bevételekből fenntartott tömegtájékoztatás az ügyek jelentőségétől és súlyosságától teljesen eltérő szempontok szerint tematizál. Gerbner szerint a nézettségi mutatók növeléséért folyó hajsza, a veszteségesség fenyegetésének elkerülése olyan mértékben leszűkíti a televíziós műsorok lehetséges tartalmait, hogy a fogyasztónak lényegében nem maradnak „valódi” alternatívák. Közben a választható csatornák száma többszörösére nőtt, a programok változatossága drasztikusan csökkent: „az átfogó tartalmi sémák nagy része, mint például a cselekmény szerkezete, a szereposztás, a társadalmi típusok és a szereplők sorsa közös a legtöbb műsorféleségben és a hírekben is” (Gerbner, 2000.: 23). A hírérték pénzben mért maximalizálása kizárja az igazságossági, a szociális, az etikai, és az esztétikai értékek figyelembe vételét. Nem a közfigyelem a kérdés, hanem a hirdetőknak való megfelelés, vagyis annak elérése, hogy a néző azt, annyit és úgy fogyasszon, ahogyan azt a reklámok súlykolják sulykolják.

Az ellentmondások feloldása és megértése további, lényegesen mélyebb és összetettebb kutatások megvalósítását elvégzését igényli. Egyrészt érdemes megvizsgálni, hogy a sajtó „önálló hatalmi ág” szerepében egyáltalán elkerülheti-e a hatalomhoz szorosan kötődő politika és gazdaság ennyire túlzottnak tűnő tárgyalását, vagy erről lemondva épp e kontrolláló funkcióját kényszerülne feladni. Másrészt az is kérdéses, hogy az olyan „felszíni” hatások, mint amit az emberek által kevésbé fontosnak tartott témák napról napra való tárgyalása jelent, vajon milyen mértékben befolyásolják a tömegtájékoztatás fogyasztóinak értékrendjét, attitűdjeit, vélekedéseit és viselkedését a problémakörök felvetésének és rangsorolásának absztrakt területén. Erőforrásaink felhasználása és újraelosztása mindazonáltal épp a keveset tárgyalt témakörökben (egészségügy, környezet, szociálpolitika stb.) jelentős, s itt egyszerre lenne szükség a társadalom minél hitelesebb tájékoztatására, az egyik oldalon, illetve a „köz véleményének” figyelembe vételére a másikon.

IRODALOM

- Beck, Ulrich (1991):** *The risk society*. London, Sage.
- Berking, H. (1996):** Solidary individualism. The moral impact of cultural modernization in late modernity. In Lash, S. – Szerszinsky, B. – Wynne, B. (eds.): *Risk, environment and modernity. Towards a new ecology*. London, Sage.
- Brosius, H. B. – Kepplinger, H. M. (1990):** The agenda-setting function of television news. Static and dynamic views. *Communication Research*, 17: 183-211.
- Chan, Kara (1999 summer):** The media and environmental issues in Hong Kong 1983-95. *International Journal of Public Opinion*, 11(2): 135-151.
- Chapman, Graham – Kumar, Keval – Fraser, Caroline – Gaber, Ivor (1997):** *Environmentalism and the mass media. The North-South divide*. London, Routledge
- Chomsky, Noam (1989):** *Necessary illusions. Thought control in democratic societies*. London, Pluto Press.
- Chomsky, Noam (1999):** *Profit over people. Neoliberalism and global order*. New York, Seven Stories Press
- Cohen, B. (1963):** *The press and foreign policy*. Princeton, Princeton University Press.
- Cottle, S. (1998):** Ulrich Beck, „Risk society” and the media. A catastrophic view? *European Journal of Communication*, 13(1): 5-32.
- Erbring, L. – Goldenberg, E. – Miller, A. H. (1980):** Frontpage news and real-world cues. Another look at agenda-setting by the media. *American Political Science Review*, 24: 16-49.
- Gamson, W. A. – Modigliani, A. (1987):** The changing culture of affirmative action. In Braumgart, R. A. (ed.): *Research in political sociology*. Greenwich, JAI Press, Vol. 3.: 137-177.
- Gerbner, George (2000):** *A média rejteget üzenete*. Budapest: Osiris.
- Gerbner, George – Gross, Larry – Morgan, Michael – Signorelli, Nancy (1986):** Living with television. The dynamics of the cultivation process. In: Jennings, Bryant – Zillman, Dolf (eds.): *Perspectives on media effects*. New York: Lawrence Erlbaum.
- Giddens, Anthony (1991):** *Modernity and self-identity*. Cambridge, Polity Press.
- Kinder, Donald R. (1998):** Opinion and action in the realm of politics. In Gilbert, Daniel T. – Fiske, Susan T. – Lindzey, Gardner (eds.): *The handbook of social psychology*. 4th ed. New York, McGraw-Hill, pp. 778-867.
- Kinder, Donald R. – Sanders, L. M. (1990):** Mimicking political debate with survey questions. The case of white opinion on affirmative action for blacks. *Social Cognition*, 8: 73-103.
- Kinder, Donald R. – Sears, David O. (1985):** Public opinion and political action. In Lindzey, Gardner – Aronson, Elliot (eds.): *The handbook of social psychology*. 3rd ed. New York, Random House, pp. 659-741.
- Lippmann, Walter (1922):** *Public opinion*. New York, Macmillan.
- Mazur, Allan (1998 Dec.):** Global Environmental Change in the News: 1987-90 vs 1992-6. *International Sociology*, 13(4): 457-472.
- McCombs, M. E. – Shaw, D. L. (1972):** The agenda-setting function of the media. *Public Opinion Quarterly*, 36: 176-187.

- Nelson, T. E. – Kinder, D. R. (1996):** Issue frames and group-centrism in American public opinion. *Journal of Politics*, 58: 1055-1078.
- Neuman, W. R. (1990):** The threshold of public attention. *Public Opinion Quarterly*, 54: 159-176.
- Nyilas György (2000):** Összehasonlító elemzés az MTV1 és a TV2 esti, főműsoridős híradójáról. *Jel-Kép*, (4): 59-86
- Phillips, Louise (2000 Jun.):** Mediated communication and the privatization of public problems. Discourse on ecological risks and political action. *European Journal of Communication*, 15(2): 171-207.
- Rogers, E. M. – Dearing, J. W. (1988):** Agenda-setting research. Where has it been, where is it going? In Anderson, J. (ed.): *Communication yearbook*. Newbury Park, Sage, pp. 555-594.
- Székely Mózses (2002a):** Világproblémák tükröződése világképünkben. *Alkalmazott Pszichológia*, 4 (2): 5-27.
- Székely Mózses (2002b):** Globális problémák és a környezet. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 116-134.
- Székely Mózses (2003):** A fogyasztói magatartás alapjai. A lélek- és a gazdaságtan alapfeltevései a fogyasztásról. In: Hunyady Gy. – Székely M. (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Osiris.
- Terestyéni Tamás (1998):** A tévéhíradók kínálata és a közönség. *Jel-Kép*, (2): 57-67
- Terestyéni Tamás (2001):** A magyarországi televíziós műsorkínálat 2000-ben. *Jel-Kép*, (1): 42-65.
- Thompson, J. (1995):** *The media and modernity. A social theory of the media*. Cambridge, Polity Press.

S z é k e l y M ó z s e s

Fizikus, 1994-ben végzett az ELTE TTK-n, diplomamunkáját a statisztikus mechanika matematikai alapjai témából írta; 2003-ban az ELTE Szociálpszichológia szakán doktorált. 2003-tól az ELTE Tudományszervezési, Pályázati és Innovációs Központ vezetője és a MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoport tudományos munkatársa.

Egyéb megbízások, választott funkciók és szakmai tevékenységek: 2004- Nemzeti Fejlesztési Hivatal (vezetési tanácsadó); 2003- Komfort Országos Egészségpénztár (az Igazgatótanács elnöke); 2002-Környezeti Nevelési és Kommunikációs Programiroda (felsőoktatási és vezetési tanácsadó); 2000- ELTE kutatásvezető (Világproblémák; 'Cultural Creative' Hungarian Survey); 1996- ELTE oktató (Társadalmi programok értékelése; Nemzetközi viszonyok pszichológiája; Világproblémák szociálpszichológiája; Gazdaságpszichológia).

Email mozes@ludens.elte.hu

Pressing Lajos

Az illúzió illúziója Buddhista gondolatok Sükösd Miklós ökológiai médiakritikájához

Sükösd Miklós „Totális medialitás és ökocídium” (*Információs Társadalom*, 2003. III. évf. 3-4 sz., pp. 131-146.) című tanulmányában megrázó helyzetképet fest a fogyasztói társadalom két pregnáns aspektusának, a természeti környezet pusztításának és a társadalom médiával való átítatottságának kapcsolatáról. Jóllehet Sükösd egyes kritikusi e két látszólag távoli jelenségcsoport létét, illetve súlyosságát is kétségbe vonják, az igazán új, s talán leginkább vitatott gondolat a szerző megállapításai között az, hogy ezek között oksági kapcsolatot igyekszik kimutatni.

A cikk körül kialakult szakmai vitához csupán laikus olvasóként tudok hozzá-
szólni, de ha már megkérdeztek, néhány szubjektív megjegyzés ezzel kapcsolatban is kikívánczok belőlem. A vitázók egyik szekértáborát alkotó társadalomtudósok bírálataiban meggyőzőek azok az érvek, amelyek a vizsgált jelenségek komplexitásához képest Sükösd gondolatmenetének túlzottan leegyszerűsítő jellegét kérik számon. A média a modern társadalomnak csak egyik aspektusa vagy alrendszere, míg a természetromlás a társadalmi-történeti komplexum egészének egyik legfenyegetőbb outputja. Ezért ha a medialitás outputra gyakorolt hatásáról érvényes kijelentéseket akarunk tenni, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a médiának a társadalmi-gazdasági rendszer egészéhez és egyéb alrendszerekhez fűződő viszonyait. Tudományos oldalról a média differenciáltabb szemlélete iránti igény is jogosnak tűnik.

Egy rövid tanulmány azonban nem léphet fel e kérdések teljes komplexitásukban történő vizsgálatának igényével, és bevezetőjében maga Sükösd is kijelöli hipotézise szűkebb vonatkoztatási kereteit. Mint olvasó, a tanulmány körül kibontakozó vitától részben éppen azt vártam volna, hogy továbbgondolja és kontextusba helyezve is megvizsgálja Sükösd rendkívül érdekes téziseit. Sükösd érvelése tudományos értelemben talán nem bizonyító erejű, ahhoz azonban eléggé fajsúlyos és elgondolkodtató, hogy legalábbis mint heurisztikát komolyan vegyük. Sajnálatos, hogy bírálói az érdemi vizsgálat helyett – Boda Zsolt pártatlan és valóban színvonalas elemzését kivéve – egyszerűen lesöprik azt az asztalról. A helyből történő éles elutasítást még az sem indokolja, ha a szerző a tudományos publikációk etikettjét némileg lazán kezelve az esszéisztikus stílusnak tesz engedményeket. Alighanem igaza van Takács-Sánta Andrásnak, amikor úgy véli, hogy itt valójában világnézetek, értékrendek csapnak össze.

Ez persze nem teszi értelmetlenné a vitát, csak áthelyezi annak súlypontjait. Az értékrendek ütköztetése nagyon is fontos lehet, amikor valamennyiünk jelenéről és jövőjéről van szó. Mert ha igaza van is Z. Karvalics Lászlónak abban, hogy ember által előidézett ökológiai válság és környezetpusztítás az iparosodást megelőző korokban is előfordult, a jelenlegi ökológiai válság ezektől globális jellegét illetően mégiscsak alapvetően különbözik. Bizonyos problémákat gazdasági és katonai eszközökkel ideig-óráig (egyelőre még) át lehet terhelni a fejlődő országokra, a Nagy-Britanniát száj- és körömfájás járvánnyal elfertőző szaharai homokfelhőt, a klímaváltozás következtében fellépő elsivatagosodást és orkánokat, a nukleáris és olajtechnológiai katasztrófák következményeit nem lehet az országhatárokon kívül tartani. A mai válságot nem le-

het elvándorlással, új termőterületek feltáráásával vagy új technológiák kifejlesztésével megoldani. Elvándorolni nincs hová, az emberi életnek pedig vannak olyan biológiai és lélektani – mondjuk így: természeti – előfeltételei, amelyek technológiai úton nem pótolhatók. Vagy ha mégis, és komolyan vehető alternatívának tekintjük azt az egyes technofanatikusok által propagált és sajnos magasan finanszírozott kutatási projektekben is testet öltő rémálmot, amely az embert húsgép alapú információfeldolgozó rendszerként kezelve a teljesen mesterséges táplálás és reprodukálás felé vesz irányt, nos, akkor a tápsó-oldatok, a spermajekciók, a tápszer- és vitamin-pirulák, a mesterséges napfény és a neurocsipek mellett bizonyosan szükség lesz olyan mesterségesen gerjesztett élmény- és gondolatvilágra is, amely a létünk természeti alapjába való szerves és bensőséges beágyazódás lélektani alapszükségletét kiváltja.

Ebből a perspektívából nézve a *Mátrix* negatív utópiája nem is olyan képtelenség, legfeljebb a szórakoztatóipar igényeinek megfelelően kissé primitíven van megfogalmazva. Ha azonban megnézzük jelenlegi helyzetünket – a vegyipari és géntechnológiai alapú földművelést, az ipari hústermelést, a mesterséges táplálékkiegészítőket, gyógyszereket és ipari adalékok fogyasztását, a saját testünkhöz való viszonyunk a születéssel kezdődő és a halál utáni boncolással és ipari feldolgozással végződő áttechnikizáltságát, az élő természettel való kapcsolat visszaszorulását, a természeti tér agasztó zsugorodását és az életformák gazdagságának pusztulását, az ipari termékeknek az emberi létezésben elfoglalt igen magas arányát – , akkor legalábbis számot kell vetnünk a lehetőséggel, hogy a saját természeti gyökereinkkel való kapcsolatunk az átlagember szintjén esetleg már most is visszavonhatatlanul megbomlott. Ebben az esetben pedig a médiának nemcsak az lehet a funkciója, hogy politikai és gazdasági érdekeket juttasson érvényre, vagy önmaga által gerjesztett igényeket elégítsen ki, hanem fogyasztását bizonyos alapvető lélektani szükségletek, hiányállapotok is motiválhatják. Amikor a média, pl. az Internet használata függőségi betegség formáját ölti, mindig kimutathatók olyan alapvető – legtöbbször az intim és szociális kapcsolatok terén jelentkező – lélektani megoldatlanságok, amelyeket a beteg a reális szinten hozzájuk kapcsolódó szorongás miatt nem képes kezelni. A média virtuális világa ilyenkor kompenzatorikus menekülési útvonalat és részleges – látszólagos – szükséglet-kielégítést kínál, ami legalábbis elkerülhetővé teszi a problémával való nyílt konfrontációt. Honnan tekintjük azonban a média fogyasztását kóros függőségnek? Ez éppúgy definíció kérdése, mint az, hogy mikortól tekintjük kóros függőségnek a cigarettázást. Ha léteznek olyan, a modern világban általánosan kielégítetlen lélektani alapszükségletek és megoldatlanságok, amelyek médiafogyasztásra ösztönzik az embereket, akkor Sükösd hipotézise már nem is látszik annyira abszurdnak. Mint ahogy a kábítószer is konzerválja és elmélyíti azokat a problémákat, amelyek elől menekülve a függő személy a drogra rászakott, a médiáról sem lehetetlen – legalábbis bizonyos aspektusában – a természetpusztítást, a civilizációs szorongást és természetesen egyéb szorongató társadalmi problémákat is önmagunk elől „álcázó” társadalomlélektani elhárító mechanizmusként, egyfajta „elektronikus drogként” gondolkodni.

Teljesen egyetértek a társadalomtudósokkal abban, hogy a média sokarcú és összetett jelenség, s a Sükösd írásában felvetett gondolatok annak csupán egy részaspektusát érinthetik, ennél többet azonban maga a szerző sem állít. Annyit azonban megérdemelne ez a hipotézis, hogy komolyan megvizsgáljuk, melyek a média fogyasztását motiváló lélektani tényezők, s hogyan hat vissza mindez az ember valóságérzé-

kelésére? A probléma egyik nehézsége, hogy az elkerülő és szorongásos háttérű motívációk empirikusan nehezen mérhetők, mivel ezeket természetük szerint az emberek kiszorítani igyekeznek a tudatos önreflexió köréből. A médiában dolgozó magas beosztású barátom említette egyszer azt a megfigyelését, hogy a rádiót és televíziót a *horror vacui* működteti. Ez az izgága nyugtalanság azonban nem biztos, hogy a média alkotóinak neurotikus szorongása; könnyen meglehet, hogy ők is csak a néző „ürességtől való rettegetés” anticipálják szakmájukból fakadó érzékenységgel. Végső választ talán csak az adhatna, ha mondjuk egy-két hétre hirtelen kikapcsolnánk minden médiát, s megfigyelhetnénk, mihez kezdenének az emberek az így felszabadult „üres” idővel?

Ha már heurisztikában gondolkodunk, a vita több megszólalójához hasonlóan én sem tudok eltekinteni a témával kapcsolatos meghatározó személyes élményeimtől. A média fejlődésével szinte együtt nőttem fel, a vezetékes néprádiótól a városkában található összesen három fekete-fehér televízióon keresztül egészen addig, amíg minden háztartásnak nélkülözhetetlen kellékévé nem vált a színes TV. Saját bőrömmön tapasztaltam, hogyan szorította ki egyre inkább e vidéki környezetben a televízió a korábbi szerves és intenzív rokoni és baráti kapcsolatokat, együttléteket. A természeti környezet pusztulását és elszennyeződését gyermekkori emlékeimhez mérem. Nyilván ízlés és értékrend kérdése, mennyiben kárpótol valakit mindezért az, hogy a bevásárlóvárosok pultjain diszkrétan édeskés zenére márkajelzéssel ellátott cuccok között turkálhat. A változás üteme azonban, amit mind a technológiai és életmódbeli átalakulás, mind a természet pusztulása oldalán alig fél évszázad alatt átéltem, mindenképpen megdöbbentő, ijesztő és figyelmeztető.

Néha az az érzésem, mintha kortársaim többsége, akiknek mindez fel sem tűnik, elvesztette volna az emlékezetét. Zárójelbe téve ez felvet egy Sükösd által nem említett, de gondolatmenetébe nagyon is illeszkedő munkahipotézist: vajon hogyan befolyásolja az emberek tudatát átítató medialitás a múlthoz és emlékeikhez való viszonyukat? A múlt érzelmi és értékrendbeli devalválása ugyan nem médiasajátosság, hiszen a rövidülő technológiai megújulási ciklusok és a divat marketingszerepe a fogyasztói társadalom lényegévé teszik az újdonságokra és az aktualitásra irányuló szinte kizárólagos figyelmet. Termékeinek rendkívül rövid életciklusával azonban, figyelembe véve a fogyasztásával eltöltött jelentős időt is, a múlthoz való attitűd áthangolásában is kiemelt jelentősége lehet a médiának. Hiszen a tartalomlemező kutatók kivételével ki olvas tegnapi vagy múlt heti újságot, nem is beszélve a TV-nézésről vagy rádióhallgatásról, melynek médiumai műfajilag is tulajdonképpen csak jelen időben (a műsorsugárzás folyamatában) értelmezhetők? Bármilyen szintű valóság legyen is számunkra a műsor, a vele kapcsolatos élmények naponként ismétlődő, folyamatos és gyors kisöprése a tudatból már csak tanuláslélektani törvényszerűségek okán is kell, hogy kondicionálja bizonyos mértékben az élményeink megőrzésével és azok érzelmi utóhatásával kapcsolatos pszichés folyamatokat.

A média és a természetben való lét eltérő valóságsszintjével kapcsolatban úgy tűnik, mintha bírálói nem értették, vagy nem akarták volna megérteni Sükösd mondanivalóját. Ezt a félreértést az okozhatja, hogy az *élményt* implicit módon az abban foglalt *információval* azonosítják. Az élménynek azonban információtartalmán kívül számos egyéb komponense is van, amit a média nem tud közvetíteni. Nem valószínű, hogy a farmer vagy szállodatulajdonos, akinek a floridai vagy portugáliai erdőtüzek ép-

pen elérik a telekhatárát, ugyanazt a valóságot tapasztalja, mint az, aki karosszékből nézi a TV-ben az erről szóló híreket. Magam is a médiából informálódok évtizedek óta a fejlődő országok problémáiról, sőt erre vonatkozóan néhány statisztikai adatot is ismerek. Néhány év óta azonban, mióta alkalmam volt ebből egy harmadik világbeli országban helyszíni ízelítőt kapni, megértettem, hogy e kétfajta tudás mily áthidalhatatlan távolságban van egymástól. Az úgynevezett „kultúrsokkot” – a harmadik világba utazó „újoncok” e tipikus élményét – nem a nyugatitól gyökeresen eltérő kultúrával való találkozás, hanem a nyomornak, a népsűrűségnek és a nyugati technológiákon keresztül importált szeméthegeknek és környezetszennyezésnek informatíve ugyan ismert, a „valóságos” élmény szintjén mégis elképzelhetetlen mértéke váltja ki. Az ökológiai válságról továbbított médiainformációk részben ismertté teszik ugyan az erre vonatkozó tényeket, másrészt a közvetlen élménytől való eltávolítással egyben relativizálják is azokat. Az ózonlyuk tágulásáról szóló riasztó hírekről ma már mindenki tud, de vajon az emberek hány százaléka cserél emiatt hűtőszekrényt, vizsgálja meg az általa vásárolt spray hajtógázának összetételét, módosítja fogyasztói vagy utazási szokásait?

Sükösd opponensei egyszerre hivatkoznak a médiát is szervesen magában foglaló „egyetlen valóságra” és a médiakörnyezet sokféleségére, amikor vitatják a valóság környezet és a médiakörnyezet megkülönböztettségét. De meg tudunk-e egyezni abban, vajon melyik kinyilatkoztatás „egyetlen valóságát” fogadjuk el valamennyien, amikor a modern fizika már anyagi szinten is parallel valóságok létezésével számol? Ha már egy szubatomi részecske helyzete és tulajdonságai sem állapíthatók meg a megfigyelőtől és annak módszerétől függetlenül, mennyivel inkább így van ez a társadalmi folyamatokkal, melyeknek a vizsgált populáció szubjektumai éppúgy elválaszthatatlan részét alkotják, mint maga a kutató és annak kérdésfeltevése? Valóságról csak ott lehet beszélni, ahol azt valaki ténylegesen tapasztalja, ez pedig mindig elkerülhetetlenül személyes és szubjektív. Pszichológusként inkább úgy látom, hogy nem egy, hanem mérhetetlenül sokféle valóság létezik: bizonyos értelemben minden tudatos lény más-más világban él, sőt nem is egy, hanem számos valóságnak részese egyszerre, melyekben eltérő attitűdök, viselkedési szabályok, értelmezések, élménymodalitások és tartalmak lehetnek érvényesek. E valóságok áthatják és részben fedik egymást, más tekintetben különböznek; vannak olyan vonásaik, amelyek nagy tömegknél bizonyos hasonlóságokat mutatnak – és éppen ezáltal társadalomtudományi módszerekkel statisztikailag absztrahálhatók –, de mindig akadnak mindenféle szabály alól kibúvó teljesen individuális, statisztikai értelemben deviáns valóságok is. Alig hiszem, hogy a megszólaló szociológusok vagy médiakutatók közül bárki is közölni tudna tudományterületéről másfajta, mint legfeljebb statisztikai érvényű igazságokat. Ezért az, hogy a média fogyasztásában és a médiaélmény jellegében is számtalan egyéni változat létezik, nem csökkenti Sükösd megállapításainak potenciális érvényét.

Igenis feltehető tehát a Sükösd hipotézisének alapjául szolgáló kérdés, hogy van-e az amúgy igen változatos médiakörnyezeteknek olyan közös, statisztikailag az esetek jelentős részében előforduló vonása, ami jellemző módon különbözik a nem mediális környezetben történő megismerés statisztikailag gyakori tulajdonságaitól? Elemzését lényegében Sükösd is ilyen valószínűsíthető különbözőségekre – pl. a mediális megismerések közvetítettségére, külső szerkesztettségére és értelmezettségére

gére, fiktív jellegére stb. – építi. Az egyén lélektana szempontjából pedig a legváltozatosabb médiakörnyezetekben és a nem mediális környezetekben történő megismerések között még erősebb különbségeket találunk:

(i) Az Internet-től a televízióig, a sajtótól a rádióig valamennyi mediális megismerési környezetet az érzékszervi csatornák erős minőségi beszűkülése és mennyiségi redukciója jellemzi. Szemben a nem mediális megismerés leképezésével, melyben túlnyomórészt hat csatorna (látás, hallás, tapintás + propriocepció, ízlelés, szaglás és fogalmi gondolkodás) játszik szerepet, a médiakörnyezetet a legjobb esetben is legfeljebb háromcsatornás leképezés jellemzi. A hétköznapi valóságnak olyan lényeges összetevői, mint a szag, az íz vagy a tapintás, kivétel nélkül minden médiakörnyezetből hiányoznak. (ii) A használt érzékelési csatornák terjedelme is beszűkül, fókuszálódik és a nem mediális elemek iránti fogékonyság lecsökken (képernyőre, olvasmányra, hangforrásra történő fókuszálás). (iii) A mediális környezetben radikálisan csökken a mozgásos aktivitás, ami pszichológiailag megváltoztatja az érzékelés minőségét. Ez még az egyébként interaktív médiára is igaz, hiszen az interaktivitás csak egy igen körülhatárolt csatornán valósul meg. (iv) A médiára irányuló figyelem csökken a párhuzamosan folyó hétköznapi történésben való figyelmes jelenlét hatásfokát és intenzitását. A figyelem terjedelme ugyanis korlátozott, s amilyen mértékben lefoglalja azt a médiakörnyezet, olyan mértékben csökken a hétköznapi – persze nemcsak természeti, hanem éppúgy az ember alkotta és a társas – környezetre jutó figyelem. Ha valaki ebben kételkedik, akkor próbáljon meg valamilyen nagyfokú odafigyelést igénylő nem mediális tevékenységet, mondjuk egy szeretkezést végrehajtani úgy, hogy közben értő figyelemmel követi a TV-híradót. (v) Jóllehet a médiakörnyezetek jelentős részében előfordulnak érzéki elemek, a hétköznapi észleléstől eltérően ezek valójában csak reprezentációk, s nem önmagukat jelentik. A futballmeccs TV-közvetítésének vizuális képei nem a képernyőn kirajzolódó síkbeli grafikus formákat, hanem a távoli stadionban zajló hús-vér szereplők jóval tágabb térben végbemennő összecsapását *közvetítik*. Még ha e reprezentációk és az általuk közvetített események között van is formai hasonlóság, e megismerés pszichológiai természete sokkal közelebb áll az ugyancsak reprezentációkon alapuló gondolati, mint az érzéki megismeréshez.

Elmondható tehát, hogy a média valósága a gondolathoz hasonlóan reprezentációkból álló valóság – ami nem a média igazságtartalmát minősíti, hiszen információtartalmát tekintve elvileg ez is bármilyen igazságkritériumnak megfelelő lehet –, hanem *a közvetlen érzékszervi megismeréstől való távolságát*. A média azonban a gondolkodástól eltérően olyan csatornákat foglal le a reprezentáció céljára, amelyek amúgy a normális érzékszervi tapasztalás célját szolgálják, így azok természetes funkciójával, a közönséges érzéki valóság megismerésével *szükségképpen interferál*. Ez olykor még a mediális reprezentáció céljára leginkább használt érzéki csatornák szervi degenerálódásához is vezethet (lásd pl. a walkman-használattal összefüggő halláskárosodások megszaporo-dását a fiatalabb korosztályokban).

Voltaképpen az emberi megismerésben is vannak olyan pszichés reprezentációk, amelyek a külön leképezési szintet képviselő gondolattól eltérően ugyancsak egyes érzéki csatornák tartalmait, elsősorban éppen a látási és hallási formákat használják: ilyenek a fantázia, az ábránd, a képzelet és az álom. Pszichológiailag tehát teljesen releváns a média és a fantázia között kapcsolatot keresni, és amennyiben ilyet

találunk, a média által képviselt valóságsszintet az érzéki megismeréssel szemben inkább a képzelet valóságsszintjéhez hasonlítani. Bizonyos értelemben a vizuális média felfogható úgy, mint objektiválódott és társadalmivá lett képzeleti funkció, mint ahogy az írott média is lényegében külsővé vált és társadalmiasodott gondolat. Hogy miképp befolyásolja a képzeleti funkció ilyenén „kihelyeződése” az emberi megismerést, személyiséget, társas alkalmazkodást, emocionalitást és attitűdöket, vagy akár a természethez való viszonyt, úgy vélem, legitim és indokolt tárgya lehet a tudományos kutatásnak, és megalapozottá teszi Sükösd kérdésfeltevését.

A fenti észrevételek azokat az első gondolatokat foglalják össze, amelyeket ennek az igen érdekes vitaanyagnak az olvasása ébresztett bennem. Miután azonban a vitának kialakult egy vallási-teológiai vonulata is, s a hozzászólásra tulajdonképpen erről az oldalról – a buddhista nézőpont megismertetése érdekében – kértek fel, néhány gondolat erejéig szeretném kicsit más irányból is megközelíteni a kérdést.

Előzetesen azonban szeretném megnyugtadni a vita minden résztvevőjét, hogy én sem kívánkozom vissza a kőkorszakba, aktívan használom az Internetet, és nem hiszek abban, hogy az ökológiai probléma megoldását a korábbi technológiák szintjére, netán a gyűjtögető-pecázó életformához vagy a nomád állattartáshoz való visszatérés jelenthetné. Márcsak azért sem, mert ebben az esetben óhatatlanul szembe kellene nézni a kérdéssel, hogy a 6 milliárdból melyik legyen az az öt és fél, amelynek eltartása ezekkel a módszerekkel nem biztosítható, továbbá hogyan történjen a likvidálásuk. Meg vagyok győződve arról, hogy az ökológiai problémák kezelésére a mai helyzetben az emberiségnek már valóban csak új, környezetkonformabb technológiákra való átállással, és nem a technológia visszafejlesztésével lehet esélye.

Mindez nem hatálytalanítja korábbi megjegyzésemet, amelyben szkepszisemet fogalmaztam meg azzal a gyakran hallott önnnyugtató véleménynel szemben, hogy a technikai fejlődés mintegy magától megoldja majd az ökológiai krízis által felvetett problémákat. Nézetem szerint ugyanis az ökológiai krízis mélyebb oka nem az azt közvetlenül előidéző technikai fejlődésben, nem az iparban – és természetesen nem is a médiában – keresendő, hanem bizonyos *emberi attitűdökben és motivációkban*, és az ezek által mozgatott *társadalmi tevékenységekben*. Az ipari tevékenység és a technika mai formájában csupán megjeleníti és érvényre juttatja ezeket az emberi késztetéseket és törekvéseket. Éppen ezért érdemi változás is csak az emberi attitűdök és motivációk szintjén következhet be. Ez odáig terjed, hogy ennek hiányában a részben már ma is létező környezetbarát technológiák elterjedésének sincs esélye. A fogyasztói társadalomban meghatározó értékek és célok, pl. a maximális profit, minél nagyobb fizetés, kényelem, olcsó és tömeges előállíthatóság, a jelenlegi divatokhoz és fogyasztási szokásokhoz való illeszkedés, katonai hatékonyság stb. szempontjából ugyanis a környezetbarát technológiák nem versenyképesek, és elvileg sem lehetnek azok. Az ökológiai krízisben szerepet játszó technológiák versenyképességének forrása ugyanis jelentős részben a gazdasági mérlegben nem, vagy nem reális súlyának megfelelően feltüntetett – részben még nem is teljesen ismert vagy elismert – környezetkizsákmányolás. A technológiai megújulásnak előfeltétele a fogyasztói társadalmat jellemző értékrend és attitűdök, s ebből következőleg a gazdaságot szabályozó mechanizmusok gyökeres átalakítása. Amint Gandhi mondja egyhelyütt: „*A Föld eleget terem ahhoz, hogy kielégítse minden ember szükségletét, ám nem minden ember mohóságát.*” És ezen a ponton érkezünk el a buddhizmushoz.

Személy szerint engem a buddhizmusban éppen azok a tiszta és több mint kétezer évesen is meghökkentően modern gondolatok ragadtak meg, amelyek ma is világos kiutat kínálnak az ember önmaga által előidézett szenvedéséből és fenyegetettségéből. A buddhizmus alapeszméje és lényege, amit „szabadságnak” nevez, a *tudatos* létezésből következő felelősség önmagunkért, cselekedeteinkért, életünkért, de egyben környezetünkért, minden más lényért, sőt a világ egészéért. A buddhizmus világképében a hangsúly nem valamiféle transzcendens teológián van, hanem az ember és az általa teremtett valóság viszonyán. A buddhizmus szemlélete voltaképpen lényege szerint mélyen ökológiai, ami nemcsak az ember saját felelősségének hangsúlyozásában, hanem a minden létező egymástól való kölcsönös függésének és egymásba ágyazottságának tanában, és az ebből következő egészes, a létezés teljességének érdekeit szem előtt tartó értékrendjében is megnyilvánul.

Az emberi szenvedést, illetve az emberi tudat és a létezés közötti harmónia megbomlását a buddhista bölcelet bizonyos tudati elszennyeződésekre, úgynevezett gyökérokokra vezeti vissza. Az ökológiai krízis maga is a környezettel való harmónia emberi tevékenység által előidézett megbomlása, mely hosszú távon magát az emberi létet veszélyezteti, számos más lényt már jelenleg is súlyos szenvedéssel sújt. Az ökológiai problémák tehát tudati szinten ugyanezekből a gyökérokokból fakadnak.

A végső és legalapvetőbb gyökérokot a buddhizmus az emberi tudás tökéletlenségében – félrevezető, önáltató, illúziókba merülő – természetében látja. A megismerést eluráló „hamistudat” vagy „káprázat” következtében a boldogság, elégedettség, biztonság iránti vágy normális késztetéseit következetesen téves, hosszú távon inkább szenvedéshez és konfliktusokhoz vezető módokon igyekszünk kielégíteni. A legsúlyosabb káprázatnak a buddhista tan éppen azt tartja, amikor tényleges szabadságunkról és az életünk alakításáért viselt felelősségünkről nem veszünk tudomást. Buddhista szempontból minden, akár csak részlegesen is determinista felfogás – akár vallási, akár történelmi vagy társadalomtudományi mezben jelenik meg – erre az alapvető hamistudatra épül. Ez nem azt jelenti, mintha a buddhizmus vitatná a tudományos megállapítások viszonylagos érvényét: ha ugyanis az ember önmaga determináltságának és felelőssége elhárításának tudatában él, akkor tudatos létéből fakadó elvi választási szabadságát elmulasztja realizálni. Ennek mértékében aztán valóban külső környezete és saját spontán ösztönzései által determinálttá válik. Buddhista szempontból az emberi problémák tartós megoldásához vezető egyetlen reális alternatíva a szabadság megértésén és az ehhez tartozó globális felelősség felvállalásán, vagyis az ember felnőtt, autonóm döntésekre képes és tudatos lényévé történő emancipálásán keresztül vezet. Minden olyan tényezőt, amely az ez irányú fejlődést elősegíti, a buddhizmus etikailag és spirituálisan kedvezőnek értékeli, s mindent, ami akadályozza ezt, s az embereket determinált és manipulálható állapotban, függőségben és illúziók között tartja, a szenvedés és degenerálódás forrásának tekinti.

Ez az alapelv már önmagában is kiindulópontjául szolgálhat a média buddhista szempontú értékelésének – akár szorosan az ökológiai probléma vetületében is –, és nyilvánvaló, hogy mind a különféle médiumok összehasonlításában, mind egyazon médiatípuson belül a média hatásának differenciált megítélését igényli. Minden médiumnak, még a televízióknak is vannak olyan hatásai, amelyek elősegítik az emberek emancipálódását és autonómiáját; ilyenek például az oktató és nevelő hatású programok és a felelős döntésekhez nélkülözhetetlen információk továbbítása. Más kérdés,

hogy ha ezek arányát a manipulatív, szórakoztató – etikai értelemben tompító hatású –, függőségeket és negatív ösztönzéseket erősítő, egyszóval illúziókat továbbító programokhoz viszonyítjuk, akkor Sükösd tanulmányának negatív kicsengésű minősítése nagyon is indokolt lehet. A Székely Mózes által bemutatott statisztikák meggyőzően mutatják, mennyire tendenciózusan torzítók még a médiában közölt híryanagyok is. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy ebben a tekintetben a jóval kevésbé szelektív és jellegénél fogva „demokratikusabb” Internet lényegesen eltérő képet mutat.

A tudásdeficitnek vagy káprázatnak persze még sok más szimptomája is van, melyek közül a jelen téma összefüggésében az ún. „én-illúzió” lehet releváns. Én-illúziónak a buddhista doktrína azt a hamistudatot nevezi, mely a saját személyiséget a környezettől függetlenül létező, zárt és izolált, önmagában adott entitásnak mutatja. Az én-illúzió következménye az a modern fogyasztói kultúrát erősen jellemző alapattitűd, mely a saját személy boldogulását, élvezeteit, érvényesülését, önkifejezését természeti világa, sőt saját szélesebb társadalma szükségleteinek figyelmen kívül hagyásával, vagy akár kifejezetten azzal szemben és annak rovására reméli megvalósítani. Az én-illúzióban nem a személyiség és annak valós szükségletei, hanem az *én* az, ami illuzórikus – a teljesség különböző létformáinak egymást feltételező valóságával szemben.

Az én-illúzióból további fontos gyökérszennyeződések alakulnak ki, melyek közül itt talán két csoportot érdemes megemlíteni: az egyik a mohóság és a bírvágy, a másik pedig a diszkrimináció és az ellenszenv, a felülkerekedési vágy és az agresszió. Minthogy ezek az egoizmussal együtt a fogyasztói társadalom tulajdonképpen legitim ösztönzéseinek számítanak, melyek a környezetpusztító és kizsákmányoló társadalmi gyakorlat fő motivációs mozgatói, feloldásuk, illetve átalakításuk a modern mentalitás és értékrend gyökeres megváltoztatását feltételezi. A buddhista elmélet szerint mind a túlzott fogyasztásra ösztönző reklámok és egyéb mediálisan közvetített minták, mind pedig az agresszió és pusztítás mediális mintái erősítik a népességben az egoizmus-, mohóság- és gyűlölet-gyökerű ösztönzéseket, s ezáltal közvetett módon valószínűsíthetően hozzájárulnak az ökológiai válságot elmélyítő társadalmi gyakorlat fenntartásához. Érdemi változás ebben a gyakorlatban csak akkor várható, ha az értékrendben meghatározóvá a mértékletesség, az önkorlátozás, a tolerancia, az eltérő természeti és kulturális létformák iránti kifejezetten óvó és segítő, pozitív viszonyulás válik.

A hamistudatnak vagy káprázatnak buddhista értelmezés szerint van egy másik, mélyebb filozófiai alapvetés hiányában itt csak utalásszerűen érinthető aspektusa is, nevezetesen a jelenségek önmagában vett, szubsztanciális létezésének illúziója. A buddhizmus domináns, mahájána irányzata szerint a valóság természete végső értelemben „üres”, és azt a tudat értelmezései, illetve az értelmezésen keresztül a jelenségekkel létrehozott viszonylatok töltik meg tartalommal. Az „ürességre” vonatkozó tanítás a tudat végső szabadságának másik, tárgyi oldala. Az élet éppen alapvető „üressége” által tartja nyitva a lehetőséget a különféle értelmezések és ezen keresztül a különféle életgyakorlatok, sorsok előtt. Amennyiben a világot és benne önmagunkat adottnak, determinálnak, önmagában létezőnek látjuk, ez az önmagában – tehát a tapasztaló tudattól is függetlenül – történő észlelés a jelenségekben érzékelt „adottság” mértékében behatárolja a szabadság lehetőségeit. Ha például valaki a fogyasztói társadalmat történelmi szükségszerűségnek, az „emberi természet” következményének, vagy bármilyen más értelemben objektív adottságnak látja, akkor ezzel automatikusan lemond arról a szabadságáról, hogy azt saját választásain és valóság-értelmezéseinek keresztül alakítsa és megváltoztassa.

A kora-középkori *jógácsára* bölcelete különböző valóságszinteket ír le. Az első a lét abszolút, feltétlen és végső állapota (*parinispanna*) – az, ahogyan a dolgok tényleg vannak (*tathatá*). Ez a szubjektív oldalon a szabadság, a tárgyi oldalon pedig az üresség. A második valóságszintet a függő vagy relatív (*paratantra*) valóság képviseli: ez az, ahogyan a dolgokat a mindennapi életben érzékszerveinkkel és a bizonyos igazságkritériumok szerinti helyes gondolkodással érzékeljük. Ez végső értelemben ugyan nem igaz, mert hiányzik belőle a dolgok valódi természetére és a saját szabadságunkra vonatkozó tudás, feltételeken, viszonylagos módon azonban mégis van bizonyos valóságértéke, amennyiben megjelenik a tapasztalás tárgyaként, és belső összefüggései szerint bizonyos koherenciával és következetességgel rendelkezik. Mint neve is jelzi, ez a valóság bizonyos *feltételek függvényében* igaz, ám e feltételek nem abszolútak, s alakításukon keresztül maga a relatív valóság is megváltoztatható. A relatív valóság tapasztalásának például egyik lényeges feltételrendszere a nyelvi, társadalmi és kulturális konvenció, amely maga is változik, és részben tudatos társadalmi cselekvés révén változtatható. A valóság harmadik szintjét a *jógácsára képzetesnek* (*parikalpita*) nevezi: ez az olyan megismerésekre vonatkozik, amelyeknek semmiféle tényleges valósága nincs, vagyis még viszonylagos értelemben sem igazak. E filozófia megalkotói ennek paradigmájaként a spekulatív (a tapasztalattól elrugaszkodó, magukból a fogalmakból generált) fogalmi megismerést, illetve a képzelt vagy fiktív valóságot említik.

A relatív és a képzetes valóság között nem mindig könnyű különbséget tenni, mivel a képzetes valóság fikciói gyakran a mindennapi tapasztalatok értelmezése, vagy a mindennapi cselekvés explicit vagy implicit ideológiai alátámasztása formájában jelennek meg. Az emberek ezért hajlamosak azt összetéveszteni magával a tapasztalt (relatív vagy konvencionális értelemben igaz) valósággal. E képzetes valóság fiktív jellege azonban éppen fiktív volta miatt előbb-utóbb szükségszerűen lelepleződik, mert képzetessége pontosan azt jelenti, hogy valóságossá válásának feltételei még viszonylagos értelemben sem állnak fenn. A buddhizmus végső értelemben a konvencionális vagy relatív valóságot is egyfajta káprázatnak tekinti, amennyiben az elrejt az ürességet, ill. a szabadságot, tehát a végső valóság természetét. A képzetes valóság viszont még ezt az elsődleges káprázatot sem tükrözi vagy reprezentálja hitelesen – a relatív valóság feltételeinek és belső logikájának megfelelően –, hanem arra egy minden reális alap nélküli, teljesen fiktív elképzelést vetít rá. Ha a mindennapi valóságunk végső értelemben egyfajta illúzió, akkor a képzetes valóság az a még mélyebb illúzió, amely félreismeri ennek az illúzióknak a természetét.

Buddhista elemzés szerint az ember által előidézett problémák és szenvedések súlyossága az illúziók mélységével, tehát a tényleges valóságtól való elszakadás mértékével arányos. Jóllehet a relatív valóság is feszültségektől és kielégületlenségektől terhes – már csak egyik alapvető általános feltétele, nevezetesen mulandósága miatt is –, annak feltételeihez bizonyos fokig lehet alkalmazkodni, és viszonylagos, az adott feltételek által behatárolt harmónia vagy boldogság is létrehozható. A relatív valóságban folytatott élet nem üdvözült és nem végső értelemben boldog, de kisebb-nagyobb kompromisszumokkal élhető. A fiktív valósághoz nem lehet alkalmazkodni, mert nem létezik, és létrejöttének feltételei sem valóságosak. Ezért a fiktív valóságra épített élet és társadalmi gyakorlat kizárólag súlyos diszharmoniókhoz és szenvedéshez vezethet.

Ez a buddhista modell jól megvilágítja, miért vezettek a történelemben addig példa nélküli szenvedéstömeghez és emberi katasztrófához a gyakorlati megvalósítás kísérlete során éppen azok az újkori társadalmi utópiák, amelyek pedig mind a tökéletesebb társadalom és emberibb élet ígézetével ragadták meg híveik képzeletét. Nem zárható ki, hogy az ökológiai krízis és az általa okozott szenvedés is a relatív valósággal való szembesülés olyan szimptomája, amely az azt előidéző társadalmi gyakorlat szellemi-ideológiai, tudományos-technikai, sőt politikai alapjainak fiktív és képzetes természetével szembesíti az emberiséget. Ha pedig ez tényleg így van, akkor a megsemmisítő katasztrófa csak a modern világnézet, a gazdaságfilozófia, a politika, a tudomány, az értékrend, valamint a nyílt és rejtett elképzelések és remények gyökereinek hatoló és kíméletlen kritikai önvizsgálatával kerülhető el.

Ebből a szempontból a média szerepe is onnan ítélfelhető meg, hogy milyen súlyllyal jelenik meg benne a végső valóságra ébresztő tanítás, a relatív élet igaz és hiteles bemutatása, illetve a fikció. Ha érvényes megállapításokat kívánunk tenni, nyilván itt is differenciáltan kell megvizsgálni a különböző médiumokat, műfajokat stb. Ha azonban az emberek által legtöbbet fogyasztott médiában elsőprő túlsúlyba kerül a fikció, a relatív valóság közvetítését pedig az uralkodó értékrend, politikai hatalom és gazdasági befolyásoló tényezők – vagy éppen a szerkesztők vagy médiaguruk saját fiktív elképzelései – nagymértékben manipulálják, akkor a Sükösd tanulmánya által megfogalmazott negatív hipotézis megalapozott lehet; annyiban legalábbis feltétlenül, hogy indokolttá tegye az alaposabb vizsgálatokat. Ez a média önismerete és a fejlődésével szemben támasztott társadalmi elvárások megfogalmazása szempontjából is elengedhetetlen ahhoz, hogy az általa létrehozott reprezentáció ne csak az illúzió egyfajta illúziója legyen, mely a modern élet utat tévesztettségének és ürességének ijesztő tényét takarja.

Pressing Lajos

Az ELTE-n végzett klinikai pszichológusként, 1979-ben ugyanott doktorált. 1987-ig az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben praktizált és végezett alkalmazott személyiséglélektani és pszichodiagnosztikai kutatásokat. A Kőrösi Csoma Sándor Buddhológiai Intézetben folytatott tanulmányokat követően 1987-től két évig az Intézet tanáráként dolgozik, majd buddhista egyházi szolgálatba lép. 1997-ben a magyarországi Buddhista Misszió ügyvivőjévé választják. Az utóbbi 15 évben buddhista papi munkája mellett a keleti kultúrák és filozófiák témakörében publikál és tart előadásokat, tanfolyamokat.

E-mail: lilavajra@dakiniland.de